

Закарья Рахметолланың «8D02206 –Тарих» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынылған «Кеңес өкіметінің еуропалық эмигранттар мен иммигранттарға қатысты саясаты (XX ғ. 20-40-жылдары)» тақырыбындағы диссертациясына
АҢДАТПА

Диссертациялық жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыс XX ғ. 20-40-жылдарындағы Кеңес өкіметінің еуропалық эмигранттар мен иммигранттарға қатысты саясатын зерттеуге арналған. Зерттеу жұмысында архивтік деректер негізінде Кеңес өкіметінің еуропалық эмигранттар мен иммигранттарға қатысты саясатының құқықтық негіздері, алғышарттары мен барысы, нәтижелері және Еуропалық саяси және еңбек мигранттарының Кеңес Одағындағы өмірі мен қызметі қарастырылады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Миграциялық үдеріс – адамдардың тұрғылықты мекенінен басқа жаққа қоныс аударуы.

Қазақстан Кеңес Одағының құрамында болған кезде миграциялық ағын мәселесі одақтық ауқымда шешілетін болғандықтан жеке республикалар бұл үдеріске енжар қатысушы ролін атқарды. Миграцияның негізгі бағыттары, мигранттарға қатысты саясат, сырттан келген мигранттарды орналастыру мәселесін де одақтық мекемелер реттеді, жеке республикалар осы шешімдерді орындады. Алайда миграциялық ағымдар осы жеке республикалардың қоғамдық өміріне әсер етті, тұрғын халықтың құрамына елеулі өзгерістер әкелді. Кеңестік кезеңдегі өкіметтің мигранттарға қатысты саясатын зерттеу бүгінгі миграциялық үдеріске қатысты саясат үшін де белгілі бір тәжірибе көзі болуға тиісті.

XX ғасырдың 20-жылдарында Кеңес Одағына шетелдік саяси эмигранттардың келуі кеңінен тарады, бұл Еуропадағы революциялық қозғалыстың сәтсіздікке ұшырау кезеңдерімен сәйкес келді. Саяси эмиграцияның бірінші толқынының көптеген өкілдерін Кеңес басшылығы әлемдік коммунистік қозғалыстың ең адал қауымы ретінде қарастырды және оларды мемлекеттік және әлеуметтік қызметтерге орналастырды. 20-шы жылдардың аяғынан бастап эмиграцияның сипаты өзгеріске ұшырады, өйткені индустрияландырудың үлкен жоспарларын жүзеге асырудың басталуымен шетелде сатып алынған жаңа жабдықтармен жұмыс істей алатын, және зауыт-фабрикалардың құрылысына керек мыңдаған шетелдік жұмысшылар мен инженерлер қажет болды. Шетелдік мигранттарды, атап айтқанда инженерлер мен жұмысшыларды Кеңес Одағының тамаша адами мұраттары – теңдік пен әділеттілік қоғамын құру, 1930 жылдардағы ЖЭС және индустрияландырудың айқын табыстары, инновациялық идеяларды іздестіру және іске асыру, шаруашылықты жоспарлау, мәдениет, білім және ағарту, әлеуметтік қамсыздандыру саласы шабыттандырды. Сонымен қатар олар Батыстың дағдарысы мен экономикалық күйзелісінен құтылу үшін шығыста туып отырған «мүмкіндіктерді» пайдалануды ұйғарды. Бұл кезеңде Кеңес Одағына Батыстың дамыған елдерінен білікті жұмысшылар, техниктер мен мамандар келіп, жұмыс істеді. 30-жылдардың ортасына қарай эмиграция

сипаты тағы бір рет өзгереді. 1933 жылы фашистердің билікке келуінің салдарынан демократиялық күштердің Германиядан жаппай эмиграцияға кетуі басталды. 30-жылдардың екінші жартысында кеңес өкіметінің шетелдік эмигранттарға байланысты саясаты өзгерді, шетелден келген адамдарды контрреволюционер және шпион деп санап, жаман ниетпен қарау басталды. Әрине, оның соңы қуғын-сүргінге ұласты. 1939-1941 жылдардағы Еуропадағы саяси өзгерістер мен соғыстарға байланысты Ресейде тұрған шетелдік мигранттардың Қазақстанға көшіп келу жағдайы, XX ғасырдағы Қазақстан тарихында ерекше орын алатын құбылыс деп айтуға болады. Бүгінгі таңда ғылымда миграциология теориясы, миграцияның түрлері, мигранттардың категориялары белсенді түрде зерттеледі, алайда Кеңес Одағына Еуропадан келген саяси эмигранттар мен еңбек иммигранттарының тарихын зерттеу кенже қалып келеді, демек бұл – бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоймаған ғылыми міндет.

Зерттеу жұмысының нысаны – Кеңес өкіметінің миграциялық саясаты.

Зерттеу жұмысының пәні – Кеңес өкіметінің еуропалық эмигранттар мен иммигранттарға қатысты саясатының қалыптасу жағдайлары, кезеңдері, эволюциясы, ерекшеліктері мен маңызы.

Зерттеу жұмысының мақсаты – Кеңес Одағының еуропалық саяси эмигранттар мен иммигранттарға қатысты саясатының қалыптасу негіздерін, олардың «социалистік» деген атау алған қоғамға бейімделу жағдайларын зерттеу.

Жоғарыда аталған мақсатқа жету үшін келесі **міндеттер** қойылады:

– Кеңес Одағына Еуропа елдерінен келген миграциялық ағынға қатысты саясаттың құқықтық негіздерін және XX ғасырдың бірінші жартысындағы иммиграцияны мемлекеттік реттеудің өзгеруін анықтау.

– Еуропалық азаматтардың Кеңес Одағына қоныс аударуының себептерін, мигранттардың санатын және КСРО өкіметінің саяси эмигранттар мен еңбек иммигранттарына қатысты саясатының мазмұнын анықтау.

– Индустрияландыру кезеңінде кеңес өкіметінің шетелден білікті кадрларды мақсатты түрде тартуға бағытталған саясатын зерделеу;

– Шетелдік мигранттарды қолдау бойынша КСРО ХРККҰ ОК қызметін талдау және баға беру;

– Шетел азаматтарының кеңестік қоғамға әлеуметтік-мәдени жағынан бейімделу және саяси ықпалдасу ерекшеліктерін зерделеу;

– Қазақстандағы саяси эмигранттар мен еңбек иммигранттарының күнделікті тұрмыстық өмірін зерделеу;

– XX ғасырдың 30-жылдарының аяғы мен 40-жылдарындағы еуропалық мигранттардың қуғын-сүргінге ұшырау себептерін талдау.

Зерттеу жұмысының деректік негізі. Зерттеу жұмысының деректік негізі ретінде Қазақстан мен Ресей мұрағаттарынан жиналған материалдар (директивалар, жарлықтар, есептер мен жоспарлар, хаттар, қудалаулар, статистика және т.б.) алынды. Құнды тарихи мұрағаттар сақталатын мұрағат

корларында ұзақ уақыт бойы ғылыми-зерттеу жұмыстары үздіксіз жүргізіліп, онда тақырып бойынша көптеген материалдар жиналды.

Зерттеу жұмысының теориялық-методологиялық негіздері.

Зерттеуші таңдаған методология нақты танымдық үдерістің бағытын анықтайды, сондықтан біз зерттеу тақырыбымызды толық ашуға мүмкіндік беретін тарихи шындықтың көптүрлілігі және альтернативтілігі тұжырымдамасын басшылыққа алдық. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін Еуропада қоғамдық дамудың әртүрлі жолдары пайда болды. Мұның себебі бүкіл адамзат қоғамы индустриалдық қоғамның дағдарысқа ұшырау кезеңінде тұрды да, осыған орай жеке елдер дамудың альтернативтік жолдарын іздеуге ұмтылды. Мұның өзі әуелі Ресейде социалистік қоғам құру жоспарын туғызса, одан кейінірек Италия мен Германияда нағыз реакцияшыл фашистік қоғам практикасының тууына әкелді. Осылайша тарихи шындықтың көптүрлілігі және альтернативтілігі тұжырымдамасына сүйене отырып, еуропалық мигранттардың не себептен Кеңес Одағын таңдағанын түсіндіруге болады.

Зерттеу жұмысы тарихи-жүйелілік қағидатына негізделді. Бұл қағидат Кеңес Одағының миграцияға қатысты мемлекеттік саясатының қалыптасу және даму кезеңдерін кеңес өкіметінің жалпы ішкі және сыртқы саясатының динамикасы контекстінде зерттеуге негіз болды. Еуропалық мигранттарға қатысты мемлекеттік саясат Кеңес Одағындағы әкімшілдік-әміршілдік жүйенің қалыптасуының әртүрлі кезеңдеріндегі өзгерістері туралы мәселе ішкі саясат контекстінде қарастырылды. Ал кеңес өкіметінің эмигранттар мен иммигранттардың әртүрлі категорияларына қатысты жіктелген саясаты Кеңес Одағының сыртқы саясаттық тұжырымдамасының өзгеру динамикасы аясында зерттелді.

Зерттеуде тарихи танымның негізгі қағидаттары – тарихилық және объективтілік қолданылады. Тарихилық қағидат бойынша зерттеліп отырған тарихи оқиғалар, объектілер және әлеуметтік-саяси құбылыстар олардың пайда болу және даму үдерісі кезіндегі нақты тарихи жағдайлары және сол кездегі уақыттық мерзімі аясында қарастырылады, сонымен қатар аталған оқиғалар мен құбылыстардың даму алгоритмі анықталады. Объективтілік қағидаты зерттеліп отырған нысанды нақты шындық ретінде қарап, зерттеушінің осы шындықты түсіндіруі мен талдауы тарихи фактіден алшақ кетпеуіне көмектеседі.

Зерттеу әдістері ретінде жалпы логикалық ойлау әдістері – анализ және синтез, индукция және дедукция қолданылды. Салыстырмалы тарихи, статистикалық әдістер мен бейнелеу және сандық өңдеу әдістеріне сүйене отырып, Кеңес Одағының көші-қон саясатын қалыптастыру процесін бақылауға, оның сандық және сапалық сипаттамасын беруге, тұрғын үй-тұрмыстық еңбек жағдайлары мен шетелдіктердің өмірінің тұтас көрінісін жасауға мүмкіндік туды.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы. Отан тарихында бұрын арнайы қарастырылмаған, бұрын жан-жақты талдаудың нысанасы болмаған Кеңес өкіметінің еуропалық иммигранттар мен эмигранттарға байланысты

саясатын толыққанды зерттеуге тұңғыш рет қадам жасалып отыр. Зерттеу аясында көптеген архивтік құжаттар ғылыми айналымға енгізілді. Миграция мәселелерін зерттеудің дәстүрлі әдісі бойынша миграция демография мен әлеуметтану ғылымдарының объектісі ретінде қарастырылса, біздің зерттеуімізде басты назар осы мәселенің саяси аспектілеріне аударылады.

Зерттеу жұмысының хронологиялық шеңбері және территориялық ауқымы. Зерттеулер 1920-1940 жылдары Батыс және Шығыс Еуропа елдерінен келген саяси эмигранттар мен еңбек иммигранттарының бүкіл Кеңес Одағындағы өмірі мен тағдырына арналған, бірақ 1936 жылға дейін Қазақстан Ресей Федерациясы құрамындағы автономиялық республика болғаны ескеріліп, негізінен Ресей және Қазақстан аумағына қатысты нарративтік материал іріктеліп берілді.

Жұмыстың ғылыми және қолданбалық маңызы. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы диссертациядағы нарративтік материал, талдаулармен қорытындылар кеңестік кезеңнің тарихын объективті түрде түсінуге қосылған елеулі үлес екендігінен көрінеді. Диссертациялық зерттеудің қолданбалық маңызы осында берілген материалдар мен қорытындыларды миграция тарихы бойынша жалпылама еңбектер жасауда, жоғары оқу орындарында дәрістер оқуда, оқу құралдарын дайындауда, әлеуметтік-саяси тарих, күнделікті өмір тарихы бойынша арнайы курстар әзірлеуде пайдаланылуы мүмкіндігінде жатыр.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар. Кеңес өкіметінің Еуропалық иммигранттар мен эмигранттарға байланысты саясатын зерттеп қарастыру нәтижесінде төмендегідей ғылыми тұжырымдар қорғауға ұсынылады:

1. Еуропадан келген иммигранттарға қатысты құқықтық базаға қатысты көптеген құжаттар Кеңес мемлекетінің көші-қон саясатын идеологиялық мақсатта пайдаланғанын көрсетеді. Бұған статикалық деректер дәлел: коммунистік иммигранттар жұмысқа орналасуда, мемлекеттен әлеуметтік көмек алуда артықшылықтарға ие болды.

2. Кеңес мемлекетінің көші-қон саясаты таза прагматикалық болды. Құжаттар экономиканы жаңғырту кезеңінде Кеңес үкіметінің еңбек мигранттарын таңдаулы түрде таңдау саясатын жүргізгенін көрсетеді. Оның үстіне мамандар мен жұмысшыларды мақсатты түрде іріктеп алды, оларды тарту үшін қаражатты аямады.

3. ХРККҰ ұйымы еуропалық мигранттарға материалдық жағынан көмек көрсетіп отырды. Еуропалық мигранттар мен оның отбасыларына тұратын пәтер немесе бөлме беріп, оларға киім-кешек, азық-түлік түрінде және ақшалай көмек көрсетіп отырды. Алайда, жергілікті биліктің күш-жігеріне қарамастан, қабылданған шаралар жеткіліксіз болып шықты, бұл шетелдік мамандардың қатты наразылығына, олардың кеңестік жүйеден көңілі қалуына және олардың бір бөлігін Отанына қайтаруына әкелді. Шетелдіктердің тұрақты шағымдарының себептері азық-түлік жеткізіліміндегі үзілістер, жалақының кешігуі, есептеулер, әкімшілік персоналдың дөрекі көзқарасы және т.б. болды.

4. Кеңес Одағына бет алған көптеген эмигранттар социалистік мемлекет құрудың ұлы экспериментіне қатысуға ерекше мән бере отырып, жаңа қоғам құруда күш ретінде қажет деп шын жүректен сенді. Шетелдіктердің басым көпшілігі жақын арада әлемдік революция болады деп үміттенгенімен және Кеңес Одағына эмиграцияны тұрақты емес, уақытша шара ретінде қарастырды және әлемдік революция сәтті болған жағдайда отанына оралуды жоспарлады.

5. Халықаралық аренадағы жағдайдың өзгеруіне, атап айтқанда КСРО-ның Еуропаның кейбір елдерімен қарым-қатынасының нашарлауына байланысты көптеген экономикалық және саяси иммигранттар үшін олар үшін түрмеге немесе атысқа қауіп төндірді. Кейбір мигранттар КСРО азаматтығын алды және олар үшін «екінші отанына» айналған Кеңес Одағында қалды.

6. Еуропалық мигранттардың ешқайсысы, мейлі ол КСРО азаматтығын алды ма, әлде шет мемлекеттің азаматы болып қала берді ме, Кеңес өкіметі тарапынан репрессиялық әрекеттерге қарсы кепілдігі болмады. Құжаттар растағандай, еуропалық мигранттардың едәуір бөлігі қуғын-сүргінге ұшырады.

7. Соғыс басталғаннан кейін көптеген шетелдік мигранттар Кеңес Одағындағы басқа халықпен бірге Қазақстанға көшірілді. Қазақстандағы ХРККҰ бөлімі оларды Алматы, Қарағанды, Оңтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан, Павлодар, Атырау және басқада облыстарға орналастырып, материалдық және ақшалай көмек көрсетуге тырысты. Қазақстанда өмір сүріп жатқан кезде Қазақстанның түрлі салаларын дамытуға зор үлес қосып, кейбіреулері өмірлерінің соңына дейін Қазақстанда қалған.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі. Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері мынадай халықаралық ғылыми конференцияларда жасалған баяндамалардан жан-жақты көрініс тапты, оның ішінде: Халықаралық Scopus базасына енетін журналда – 1 мақала, ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің ҒЖБСҚК бекіткен басылымдарда – 5 мақала, халықаралық конференция жинақтарында – 3 мақала, барлығы – 11 мақала жарияланды. Диссертация Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Дүние жүзі тарихы және сыртқы байланыстар бөлімі мен әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Тарих факультетінің Дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының бірлескен кеңейтілген отырысында талқылаудан өтіп, қорғауға ұсынылды.

Зерттеу жұмысының құрылымы қысқартылған сөздерден, кіріспеден, үш бөлімнен, 8 параграфтан, қорытындыдан, деректер мен әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады.